

kiállításra. Bognár részletesen bemutatja a hazai táborok életét és boncolgatja az etnikai elhurcolások mibenlétét, amelyet főleg a kárpátaljai területekre vetítve mutat be, kronológiailag visszalépve az időben az 1944. november 18. és december 16. közötti időszakba. Innen 22 951 magyar és német személyt hurcoltak el. Bognár innen bontja tovább dolgozatát a németek sorsa felé. A teheráni konferencián Sztálin leszögezte, hogy munkaerőre van szüksége. Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság kártérítésnek tekintette a németek elhurcolását. A Szovjet Államvédelmi Bizottság 1944. december 16-i 7161. számú határozata vázolta fel a németek deportálásának menetét. Azt, hogy kit kell mozgósítani „köz munkára”, a helyi közigazgatás döntötte el, s az ezt tartalmazó listákat is ők állították össze.

Bognár összefoglalójából sajnos nem tudjuk meg, hogy a deportáltak majd' egymillió adatának van-e történeti alapja, vagy csak az emlékezetkultúra hiperbolikus terméke. A tömegével elhurcoltak mellett az egyéni, a GULAG-ra hurcoltak sorsa is megjelenik Bognár tanulmányában, például Kovács Béla, Gábor Áron stb. Bognár munkájának utolsó csapása a magyar hadifogolyügy felvázolása attól a ponttól, hogy az egyházak (például református, evangélikus) és az állam (Tildy Zoltán köztársasági elnök) is felléptek az ügyben egészen addig, amíg Rákosi Mátyás a hadifogoly-szabadító szerepében az ügyet a kommunista propaganda részévé tette.

A szerzők a források, illetve az oroszországi kutatások hiányára hivatkozva támaszkodtak túlnyomó részben a visszaemlékezésekre. A személyes kútfők legérdekesebbjének tartott naplók műfajából kevés került a gyűjteménybe. Néhány szerkesztési (a 137. és 142. oldalon ugyanaz a szemelvény szerepel), központozási hiba (202.) és pár pixeles kép rontja az összképet (például 30., 40., 56.). Mivel a magyarországi németek elhurcolása is nagy szeletét teszi ki a szövegnek, ezért a *Magyarok a szovjet fogságban* kötetcímet talán árnyalni lehetett volna azzal, ha magyarázatot adnak arra a szerkesztők, hogy ez esetben a németeken magyar állampolgárokat, vagy magyar érzelműeket értenek. Ennek ellenére a kötet egy szépen kivitelezett kompiláció. Ám sem válogatásában, sem rendezésében nem újszerű, s a témát is a legszakavatottabb kutatásokra támaszkodva inkább illusztrálja, mint összefoglalja. Ennek ellenére használható ismeretterjesztő munka, amely az emlékezetkultúrát és az iskolai ismereteket mélyítheti.

Ritter György

Vukman Péter

HARCBAN TITO ÉS RANKOVICS KLIKKJE ELLEN

Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)

ÁBTL–Kronosz, Bp.–Pécs 2017.

Egy száz fősnél alig nagyobb csoportról akár politikatörténeti, akár társadalomtörténeti elemzést készíteni – amennyiben nem a hatalom csúcsán álló személyekről van szó – többnyire lehetetlen és értelmetlen vállalkozás lenne. A kötet olvasói azonban meggyőződhetnek róla, hogy vannak olyan esetek, amikor ez nemcsak lehetséges, hanem fontos és rendkívül érdekesítő is. Természetesen szó sincs arról, hogy ez bármely tetszőleges csoport esetében megtehető, ám akkor igen, ha olyan célszemélyekről van szó, akik a pártvezetés és a politikai rendőrség érdeklődésének homlokterében álltak, s így hosszú éveken (évtizedeken) át tekintélyes mennyiségű forrásanyag keletkezett velük kapcsolatban. A hazánkba menekült jugoszláv politikai emigránsok ilyen személyek voltak. Sorsuk összekapcsolódott a blokkon

belüli rivalizálás történetével, elsősorban a szovjet–jugoszláv konfliktussal. A maguk módján tragikus hőskökké váltak: meggyőződésük miatt hagyták el hazájukat, de abban a reményben, hogy így tudják majd alakítani (hitük szerint: javítani) országuk és a történelem menetét. Csalódnuk kellett: hazájuk sorsát nem tudták megváltoztatni; odahaza ellenséggé váltak, de az őket befogadó országok is gyanakodva figyelték őket, sokakat bíróság elé is állítottak.

A fiatal történész szerző második kötete is többéves levéltári kutatás eredménye. Munkája zömmel magyar levéltárakban zajlott, hiszen az emigránsok itt éltek. A legtöbb iratot az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában találta – ez önmagában is mutatja, hogy a politikai rendőrség milyen kiemelt figyelmet fordított a kérdésre. Emellett három további hazai archívum és több határon túli (belgrádi és londoni) forrásörző hely anyagait is feltárta. Kijelenthető, hogy az alapkutatói jellegű munka rengeteg új, eddig ismeretlen tényt hozott a felszínre, így a kötet a témában Magyarországon úttörő munkának számít. A Tito-ellenes emigráció történetének feltárása más országokban is csak az utóbbi tíz évben kezdődött el. Ebben elsősorban a szerb történészek járnak élen, de a Csehszlovákiába került emigránsokkal egy szerb kutató mellett cseh történész is foglalkozott. (Lásd például *Momčilo Mitrović – Slobodan Selinić: Jugoslovenska informbiroovska emigracija u istočnoevropskim zemljama, 1948–1964. Tokovi istorije, 2009/1–2. sz.; Ondřej Vojtěchovský: Z Prahy proti Titovi! Jugoslavská prosovětská emigrace v Československu. Praha 2012.*) A magyarországi jugoszláv emigrációról ugyanakkor ez az első megjelent kötet. Úttörő jellege ellenére szinte teljes körű forrásfeltárára törekszik, meglátásom szerint sikerrel (kivéve persze azon forrásokat, amelyeket a hatályos szerb törvények értelmében külföldi kutatók számára nem adnak ki).

Az előszót követő első fejezet a szovjet–jugoszláv konfliktusról szól. Az olvasó itt áttekintést kap a konfliktus előzményeiről, okairól, az 1945 és 1948 közötti eseményekről, majd ugyanebben a korszakban a vita magyar–jugoszláv kapcsolatokat érintő következményeiről. Tehát főként a konfliktushoz vezető útról esik szó, a nemzetközi háttér 1948 utáni része hiányos marad. Úgy vélem, pár plusz oldal a konfliktus 1953-ig tartó eseményeiről még nem feszítette volna szét a kötet kereteit. Néhány eseményről ugyan szó esik itt (26–27.) vagy a kötet fő részében (a koncepciók perekről szóló fejezet elején, 61–63.), ám ezen öt év háttérének hiánya azért is feltűnő, mert ez az időszak adja a kötet zömét, valamint azért is kelt hiányérzetet, mert a posztsztálini korszakról szóló ötven oldal kereken egyharmada részletesen foglalkozik az 1953 és 1956 közötti szovjet–jugoszláv, illetve magyar–jugoszláv kapcsolatokkal. Itt is feltűnő, hogy bár a kötet 1980-ig tárgyalja az emigránsok történetét, az 1956 utáni újabb konfliktusok bemutatása ismét csak a magyarországi jugoszláv emigráció történetébe ágyazva jelenik meg (207–208.). Természetesen a könyvnek nem célja a szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv vita részletes bemutatása, ezt a recenzens sem kívánja számon kérni, de talán célszerűbb lett volna a teljes konfliktust röviden, de egységesen, egy fejezetben tárgyalni. Így a szerző – feltehetően – kiküszöbölhette volna a téma egyes korszakainak eltérő mélységű bemutatását.

A kötet fő részének a jugoszláv emigránsok 1948 és 1953 közötti magyarországi tevékenységének elemzését tekinthetjük. Vukman négy fejezetben, több mint 130 oldalon tárgyalja az emigráció megszervezését, az emigránsok ellen indított pereket, a hétköznapi világát és a maroknyi csoport politikai- és propagandatevékenységét. Számomra ezek közül legizgalmasabb a mindennapi életet bemutató, erőteljesen társadalomtörténeti jellegű fejezet. Jól bizonyítja ez a rész azt is, hogy az állambiztonsági iratok mennyire nem csak politikatörténeti célra használhatók. A kötetben összehasonlítható elemzést láthatunk a különböző országokban menekült jugoszláv emigráns csoportok társadalmi összetételéről, valamint beilleszkedési gondjaikról (nyelvi nehézségek, lakáshoz és munkához jutás, belső konfliktusok, a csoport tagjainak megfigyelése stb.). Az összehasonlítás terén a szerző figyelme kiterjed a hazai görög és spanyol kommunista emigránsok életkörülményeivel való összevetésre is. Ebből kiderül, hogy a jugoszlávok helyzete – panaszaik ellenére – még mindig a legjobbnak volt mondható.

A magyarországi délszláv emigráció megszervezője és *de facto* vezetője Lazar Brankov volt. A teljes jugoszláv emigráción belül is ő volt az egyik legtekintélyesebb vezető. Nem kis dilemmát okozott számára a Titóval való szakítás, ám ezt követően kételkedés nélkül szervezte a hazánkba menekülő jugoszlávokat politikai emigráns csoporttá. Brankov története a hazai történettudományban régóta jól ismert – most csak a szerző azon megállapítását emelném ki, hogy bár mára feledésbe merült, a Rajk-per 1949-ben valójában Rajk–Brankov-per volt. De nem ő volt az egyetlen, akit perbe fogtak és elítéltek. Annak ellenére, hogy az emigránsok hithű sztálinisták voltak, Tito ellen Rákosiék szövetségeseinek számítottak és komoly politikai szolgálatokat tettek, a magyar vezetés nem bízott meg bennük. Okkal vagy ok nélkül azt gyanították, hogy a jugoszláv állambiztonság, az UDB kémei lapulnak meg közöttük. A gyanú nem mindig volt alaptalan, de az egész történet inkább az ötvenes évek hisztérikus, ellenségeskereső légkörére mutat rá. Vukman Péter érdeme, hogy e perek történetét elsőként tárta fel.

Magam részéről szívesen olvastam volna többet az emigránsok érkezéséről, az illegális határátkelés körülményeiről és a magyar–jugoszláv kémháborúról. A leghajmeresztőbb történet ezzel kapcsolatban az, hogy az UDB ügynökei magyar területen ejtettek fogságba és hurcoltak vissza déli szomszédunk területére egyes emigránsokat (például Dušan Vidović). Ez 1952-ben, amikor a déli határ őrizete a legerőteljesebb volt, komoly kérdéseket vet fel a magyar határőrség módszereinek hatékonyságával szemben is. Ráadásul az emigránsok többsége is illegálisan lépte át a határt, hasonlóan a Magyarországot elhagyókhoz, akiknek száma Jugoszláviában Vukman Péter kutatásai alapján jóval nagyobb volt, mint az ide érkező délszlávoké. Vitáznék ugyanakkor azzal a megállapításával, hogy a magyar–osztrák határ megerősítése vezetett volna ahhoz, hogy a menekülők dél felé fordultak (94.). 1948-ban valóban a nyugati (azaz osztrák) határ számított kiemelten veszélyesnek a párt- és a belügyi vezetés számára, de amikor a vasfüggöny felépítése ténylegesen megindult, addigra politikai okokból már a déli (jugoszláv) határ vált a legforróbb viszonylattá, s a műszaki zár kiépítése a két határszakaszon gyakorlatilag egy időben zajlott. Sőt, a déli irány lezárása valamivel sürgősebb is volt, mivel az Ausztriában saját megszállási zónát fenntartó szovjetek a határt esetleg büntetlenül átlépő magyar menekülteket még mindig őrizetbe vehették és visszaadhatták. Jugoszlávia felé erre nem volt esély. Ennek ellenére egyébként a határsértések száma az ötvenes évek első felében a nyugati határon átlagosan kétszer magasabb volt, mint a délin.

A kötet részletesen bemutatja a délszláv emigránsok politikai tevékenységét is. Ez elsősorban politikai propagandát jelentett, amelyet rádióban, sajtóban egyaránt folytattak. A rossz anyagi- és munkakörülmények, a szerkesztőségek tagjainak állandó cserélődése, a szakképzettség hiánya és a nyelvi problémák egyaránt hátráltatták a minőségi munkát ezen a téren. Viszonylag keveset árulnak el a források arról, hogy az emigránsok egymás megfigyelésében milyen szerepet játszottak. Az állambiztonsági iratok kapcsán viszont mindig fennáll a kétely: vajon a fennmaradt iratok mennyire reprezentatívok, valamint mennyire megbízhatóak. A szerző ezzel kapcsolatos töprengései, dilemmái nagyobb szerepet is kaphattak volna a kötetben.

Az utolsó fejezet a posztstálini korszakról szól. Elfogadható, hogy bár ez a leghosszabb periódus a könyv kronológiai keretein belül, mégis egy viszonylag rövid részből van szó, és e fejezeten belül is dominál az 1953 és 1962 közötti időszak. A hatvanas és a hetvenes években az emigránsok politikai jelentősége teljesen megszűnt, a róluk szóló források is megfogyatkoztak. Szerepük már 1955 körül megkérdőjeleződött, ám az újabb szovjet–jugoszláv konfliktus miatt az évtized végén még egyszer rövid időre aktivizálhatták magukat. Helyesen állapítja meg a szerző: az emigránsok egy „nagy politikai játék eszközei voltak” (220.), ráadásul „viszonylag olcsó, de könnyen bevethető” eszközök (132.), akiket – tegyük hozzá – a „használat” után jórészt magukra is hagytak.

A szerző fogalmazásmódja, stílusa terén sajátos kettősség mutatkozik meg. Egyfelől talán túlzottan hűvösen távolságtartó; másfelől szóhasználata néhol túl élénk („valami bűzlik

Dániában”, 35.), egy helyütt pedig nem összeillő kifejezéseket alkalmaz (egykori földrajz szakosként szemet szúrt az, hogy Rákosi „jó politikai szeizmográfja” nem földmozgásokat érzékelt, hanem „egyre dermesztőbb szeleket” – 63.). A távolságtartáshoz tartozik talán az is, hogy a szerző olyan kultúrtörténetileg ismert tényt sem említ meg, hogy könyve egyik fontos (ha nem is fő-)szereplője, Milutin Stevanović gyermekei közül ketten országos ismertségre tettek szert. (Sztevanovity Zorán és Dusán a magyar könnyűzene ikonikus alakjai közé kerültek.) Arra is kitérhetne, hogy mi a mai kornak szóló tanulság, hogy a jelen és a múlt szakadatlan párbeszéde e történetben számára miként mutatkozik meg.

Bár a szövegen érezhető, hogy sokan és többször átolvasták, de a nevek írásában időnként hibák és következetlenségek vannak. A szerző – véleményem szerint helyesen – a szerb-horvát latin betűs névalakokat használja, s az eredeti helyesírásra törekszik az albán neveknél is; tehát nem a nálunk elterjedt alakokat (Enver Hodzsa, Kocsi Dzodze stb.) használja, bár nem mindig következetesen. Időnként hiányoznak az ékezetek a cseh és a román nevekről. Problémásnak érzem azt is, hogy a bibliográfiában a szerző nem írja át a cirill betűs kötetek szerzőjének nevét és a könyv címét latinra, miközben a betűrendbe sorolás a magyar ábécé szabályait követi. A legnagyobb zavar viszont abból támad, amikor a cseh szerző, Ondřej Vojtěchovský neve megjelenik kétféle cirill átírásban (47. és 265.), ám néha a cirillből nem eredeti alakra „visszalatinosítva” is (17. és 264.).

A kötet fontos új ismeretekkel gazdagítja tudásunkat mind a magyar ötvenes évekről, mind a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéről, valamint a Tito-ellenes jugoszláv emigráció históriájáról egyaránt. Bízom benne, hogy a délszláv utódállamokban is jó visszhangja lesz. Az imponáló mennyiségű primer és szekunder források feltárása mellett az elemzés magas színvonala miatt is ajánlom minden érdeklődő számára. Az életrajzi vázlatok és a terjedelmes (tizenöt oldalas) angol rezümé tovább növelik a kötet hazai és nemzetközi felhasználhatóságát.

Bencsik Péter

Farkas Gyöngyi

LÁZADÓ FALVAK

Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961

(Korall Társadalomtörténeti Monográfiák)

Korall, Bp. 2016. 404 oldal

A szerző munkájában a „hosszú ötvenes évek” történetének kevésbé ismert és feldolgozott területére, a kollektivizálás elleni tüntetésekre hívja fel a figyelmet. A parasztság kollektív akcióit a szocialista korszakkal foglalkozó történeti irodalom többnyire csak az 1956-os forradalom vidéki eseményei kapcsán vizsgálta. A cím láttán az olvasóban akaratlanul is felmerül a kérdés: léteztek Magyarországon a kommunista diktatúra éveiben „lázadó falvak”? Voltak olyan települések, helyi közösségek, melyek a pártállammal való nyílt szembeszegülést választották? A történeti kutatómunka tanulsága szerint a diktatórikus hatalommal való nyílt szembeszállás ugyan nem volt jellemző a magyar társadalom egészére, még kevésbé a falvakban élőkre, ennek ellenére voltak olyan községek, melyek az ellenállásnak ezt az atipikus formáját választották. Ismert, hogy az említett időszakban az állam és a falvak között néma ütközetek sora zajlott, nyílt összeütközésre a két fél közötti aszimmetrikus viszonyok miatt